

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA ASPEKTUAL VAZIYATLARNING TASNIFLANISHI

Muratova Manzura Islamovna

Karshi davlat universiteti

Telephone: +998 95 480 27 27

Email: muratovamanzura27@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada fe'l semantikasida aspektuallik kategoriyasining o'rni va uning funksional-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda aspektual semantikaning chegaralanganlik/ chegaralanmaganlik, tugallanganlik/ tugallanmaganlik hamda harakat tarzi kabi ma'nolari yoritilib, aspektual vaziyatlarning inchoativ, iterativ, protsessual, terminativ va natijaviy turlari misollar asosida tavsiflanadi. Shuningdek, o'zbek va ingliz tillarida aspektual ma'nolarning ifodalanish vositalari qiyosiy jihatdan o'rganilib, aspektuallikning kognitiv va funksional-semantik tabiati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: fe'l semantikasi, aspektuallik, aspektual semantika, aspektual vaziyat, chegaralanganlik, chegaralanmaganlik, inchoativlik, iterativlik, protsessuallik, terminativlik, natijaviylik, ko'makchi fe'l, kognitiv lingvistika, nutqiy faoliyat fe'llari.

Abstract

This article explores the role of aspectuality in verb semantics and its functional-semantic characteristics. The study analyzes such aspectual meanings as telicity/atelicity, completion/non-completion, and manner of action, while describing inchoative, iterative, processual, terminative, and resultative aspectual situations through illustrative examples. Furthermore, the means of expressing aspectual meanings in Uzbek and English are comparatively investigated, revealing the cognitive and functional-semantic nature of aspectuality.

Keywords: verb semantics, aspectuality, aspectual semantics, aspectual situation, telicity, atelicity, inchoativity, iterativity, processuality, terminativity, resultativity, auxiliary verbs, cognitive linguistics, speech activity verbs.

Аннотация

В данной статье рассматривается функция категории аспектуальности в семантике глагола и анализируются её функционально-семантические особенности. Исследуются такие аспектуальные значения, как предельность/непредельность, завершённость/незавершённость и способы протекания действия, а также описываются инхоативные, итеративные, процессуальные, терминативные и результативные аспектуальные ситуации на основе языковых примеров. Кроме того, проводится сопоставительный анализ средств выражения аспектуальных значений в узбекском и английском языках, раскрывается когнитивная и функционально-семантическая природа аспектуальности.

Ключевые слова: семантика глагола, аспектуальность, аспектуальная семантика, аспектуальная ситуация, предельность, непредельность, инхоативность, итеративность, процессуальность, терминативность, результативность, вспомогательные глаголы, когнитивная лингвистика, глаголы речевой деятельности.

Fe'ning semantik tahlilida aspektual semantikaning chegaralanganlik /chegaralanmaganlik tushunchalaridan tashqari, fe'l harakatidagi tugallanganlik/tugallanmaganlik, harakat tarzi kabi ma'nolarni ham o'z ichiga qamrab oladi. Shu jihatdan aspektuallik fe'l orqali ifodalangan harakatning vaqt davomida qanday kechishini, uning ichki tuzilishi va rivojlanish bosqichlarini aks ettiruvchi murakkab funksional-semantik kategoriya hisoblanadi.

G' Mirsanovning ta'kidlashicha, "fe'llarning chegaralanganlik / chegaralanmaganlik xususiyatlarini qarama-qarshi qo'yish, fe'lning harakat oqimi davomida yakuniy chegaraning mavjudligi yoki mavjud emasligi, yoxud harakatning ma'lum bir yakuniy

nuqtaga intilganligi yoki intilmaganligini aniqlashga xizmat qiladi”.¹ Demak, aspektual semantikaning asosiy belgilaridan biri harakatning ichki chegarasi bilan bog‘liqdir. Ayrim fe’llarda harakat tabiatan yakuniy nuqtaga yo‘naltirilgan bo‘ladi: masalan, yozmoq, aytmoq, tugatmoq kabi fe’llar ma’lum natijaga erishishni bildiradi. Boshqa fe’llarda esa bunday chegara kuzatilmaydi: gapirmoq, o‘ylamoq, suhbatlashmoq kabi harakatlar davomiy xarakterga ega bo‘lib, ularning tabiiy yakun nuqtasi aniq ifodalanmaydi.

Aspektual ma’nolarni tahlil qilishda “aspektual vaziyat” tushunchasi muhim ahamiyat kasb etadi. Aspektual vaziyat deganda gap tarkibidagi turli til vositalari yordamida ifodalanadigan aspektual ma’nolar, ya’ni harakatning boshlanishi, davom etishi, takrorlanishi, yakuniy nuqtaga intilishi yoki tugallanishi tushuniladi. Aspektual vaziyat nafaqat fe’lning lug‘aviy ma’nosiga, balki kontekstual omillarga ham bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli bir xil fe’l turli nutqiy vaziyatlarda turlicha aspektual mazmun kasb etishi mumkin.

Tilshunoslikda aspektual vaziyatlarning bir necha asosiy turlari ajratiladi. Jumladan, harakatning boshlanishini ifodalovchi *inxoativ aspektual vaziyat* (InAV) mavjud bo‘lib, bunda harakatning aynan boshlanish fazasi markaziy o‘rinda turadi. Masalan, “u gapira boshladi”, “bola yig‘lay ketdi” kabi birliklarda harakatning boshlanish jarayoni ta’kidlanadi.

Iterativ aspektual vaziyat (IAV) esa harakatning takroriyligini bildiradi. Bunda harakat bir necha marotaba sodir bo‘lishi yoki odatiy tarzda qaytarilishi ifodalanadi. Masalan, “u har kuni hikoya qilib beradi”, “chol yana o‘sha voqeani takror aytdi” kabi gaplarda takroriylik ma’nosi ustunlik qiladi.

Protsessual aspektual vaziyat (PAV) harakatning davom etayotgan jarayon sifatida tasvirlanishini anglatadi. Bu holatda harakatning ichki rivojlanishi va davomiyligi asosiy semantik belgi hisoblanadi. Masalan, “ular uzoq suhbatlashayotgan edi”, “yozuvchi hikoyani bayon qilmoqda” kabi gaplarda harakat jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

¹ Mirsanov G‘.Q. Diskurs tarkibida aspektual va temporallik mazman ifodasi. Navruz. Toshkent, 2018. B. 114 – 118

Terminativ aspektual vaziyat (TAV) harakatning yakuniy nuqtaga yetganligini bildiradi. Bu turdagi vaziyatlarda harakatning tugallanish chegarasi muhim semantik belgi sifatida yuzaga chiqadi. Masalan, “u fikrini aytib bo‘ldi”, “notiq nutqini tugatdi” kabi gaplarda harakatning yakunlanganligi ifodalanadi.

Natijaviy aspektual vaziyat (NatAV) esa harakatning tugallanishidan keyingi natijani ko‘rsatadi. Bunda asosiy e’tibor harakatning bajarilganligiga emas, balki uning hosil qilgan natijasiga qaratiladi. Masalan, “u aytgan gapidan afsuslandi”, “o‘qilgan maktub barchani hayratda qoldirdi” kabi gaplarda harakat oqibatida yuzaga kelgan natija markaziy ahamiyatga ega bo‘ladi.

Shunday qilib, aspektual vaziyatlar fe’l semantikasining dinamik tabiatini ochib beruvchi muhim vosita bo‘lib, ular harakatning vaqt ichidagi rivojlanish bosqichlarini aniqlashga xizmat qiladi. Aspektuallikning maydon nazariyasi asosida o‘rganilishi esa fe’lning semantik, grammatik va pragmatik imkoniyatlarini bir butun tizim sifatida tahlil qilish imkonini beradi.

Jadval. Aspektual vaziyat turlari

Aspektual vaziyat turlari	Ingliz tilida misol	O‘zbek tilida misol	Izoh
Inxoativ (InAV) Harakatning boshlanishi, yangi holatga o‘tish	“Buck began to feel the wild stir in him.” (The Call of the Wild)	“U birdan gapira boshladi, yuragida g‘alati tuyg‘u uyg‘ondi.” (Sevgi qissalari)	“began to / boshladi” konstruktsiyalari harakatning start nuqtasini bildiradi; leksik marker — <i>begin/start</i> va <i>-a boshlamoq</i> .
Iterativ (IAV) Harakatning takroriy yoki	“He often recalled the same moral dilemmas again	“U har safar eski xotiralarni yana va yana eslab o‘tirardi.” (Daftar	“often, again and again / har safar, yana va yana” birliklari iterativlikni

odatiy yuz berishi	and again.” (Twelve Men)	hoshiyasidagi bitiklar)	ko‘rsatadi; odatiylik va takroriylik semasi ustun.
Protsessual (PAV) Harakatning davom etayotgan jarayon sifatida tasvirlanishi	“Buck was learning to survive in the wild.” (The Call of the Wild)	“U o‘z ichki dunyosini anglab borardi, o‘yga cho‘mib o‘tirardi.” (Sevgi qissalari)	“was V-ing / -ib bormoqda” shakllari jarayonni bildiradi; fokus natijada emas, davomiylikda.
Terminativ (TAV) Harakatning yakuniy nuqtaga yetishi	“He finally made his decision and stopped resisting.” (Twelve Men)	“U fikrini aytib bo‘ldi va jim qoldi.” (Daftar hoshiyasidagi bitiklar)	“finally / -ib bo‘ldi” tugallanish chegarasini bildiradi; harakatning endpointi mavjud.
Natijaviy (NatAV) Harakatdan keyingi natija, oqibat	“Buck became the leader of the pack.” (The Call of the Wild)	“U aytgan so‘zlari ko‘p o‘ylarga sabab bo‘ldi.” (Sevgi qissalari)	Natijaga urg‘u: “became / sabab bo‘ldi” — harakat emas, uning hosilasi muhim; resultativ sema ustun.

Yuqoridagi jadvalga tayangan holda aytish mumkinki, o‘zbek tilida aspektualikning shakliy ifodalanish nuqtayi nazaridan ushbu ma’nolarni ifodalovchi grammatik ko‘rsatkichlarning fe’l shaklini ikki sinfga ajratish mumkin. Dastlab aspektual ma’nolar ko‘pincha ko‘makchi fe’llar yordamida ifodalanadi. Bunda aspektuallik kategoriyasi yetakchi va ko‘makchi fe’l tarkibida shakllangan ma’no bilan ifodalanadi.

Nutqiy faoliyati fe'llari mazmunini izoxlashda kognitiv lingvistikaning nazariy metodologik ko'rsatmalari qul keladi. Bunda "konsept" va "frem" tushunchalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ingliz tilshunosi Ch. Fillmorning nutqiy faoliyat fe'llari mazmunini izoxlashda ko'rsatish holat fe'llarning semantikasini polipredikativ sifatida tasvirlaydi. Uning ta'kidlashicha, konsept bu inson faoliyatining fikri, xotira, tajriba birligi demakdir. "Harakat" "So'zlamog" konsepti nutqiy faoliyat fe'llarini semantikasini tasvirlashda muxim o'rin egallaydi. Shu fe'llar yordamida ifodalangan harakat-nutq muomilasi aktidir.²

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'zbek tilida aspektuallik kategoriyasi asosan analitik vositalar orqali ifodalanishi bilan ajralib turganligi, ya'ni slavyan tillaridagi kabi maxsus morfologik "tus" (vid) kategoriyasi mavjud bo'lmaganligi sababli, ish-harakatning boshlanishi, davomiyligi, tugallanishi, natijaviyligi yoki takroriyliigi ko'proq yetakchi va ko'makchi fe'llarning o'zaro birikishi orqali yuzaga chiqadi. Shu jihatdan turkiy tillarda aspektual ma'nolar sintetik emas, balki analitik xarakter kasb etadi.

Turkiyshunos olimlardan A. Kononov turkiy tillarda fe'lning grammatik tabiati haqida fikr yuritir ekan, aspektual ma'nolar ko'pincha harakatning ichki dinamikasini ifodalovchi yordamchi fe'llar orqali yuzaga chiqishini ta'kidlaydi.³ Olimning fikricha, turkiy tillardagi ko'makchi fe'llar harakatning "fazaviy" rivojini, ya'ni boshlanish, davom etish va tugallanish bosqichlarini ifodalashga xizmat qiladi.

Shuningdek, B. Serebrennikov ham turkiy tillarda aspektual semantika fe'lning leksik ma'nosi va yordamchi komponentlar sintezi asosida shakllanishini qayd etadi.⁴ Uning ta'kidlashicha, "yetakchi fe'l + ko'makchi fe'l" modeli turkiy tillardagi aspektuallikning asosiy strukturaviy mexanizmini tashkil qiladi.

² Fillmore Ch. J. *Frame Semantics and the Nature of Language* // *Annals of the New York Academy of Sciences*. Vol. 280: *Origins and Evolution of Language and Speech*. – New York: New York Academy of Sciences, 1976. – P. 20–32.

³ Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва–Ленинград: Издательство Академии наук, 1956. – 569 с. – С. 246–258.

⁴ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва: Наука, 1986. – 301 с. – С. 167–181.

O'zbek tilshunosi B. Bo'ronov esa aspektual ma'nolarni ifodalovchi analitik shakllar kamida ikki komponentdan tashkil topishini ko'rsatadi: birinchi komponent — leksik ma'noni saqlovchi yetakchi fe'l, ikkinchisi esa grammatik ma'noni ifodalovchi ko'makchi fe'ldir.⁵ Masalan, *aytib yubormoq, gapirib turmoq, kulib qo'yimoq, yig'lab yubormoq* kabi shakllarda harakatning fazaviy xarakteri aynan ko'makchi fe'l yordamida yuzaga chiqadi.

Ingliz tilida esa aspektual ma'nolar asosan grammatik zamon shakllari, frazali fe'llar va ravishlar yordamida ifodalanadi. Ingliz tilida turkiy tillardagidek keng rivojlangan ko'makchi fe'l tizimi mavjud bo'lmasa-da, *go on, start, keep, finish, stop* kabi yordamchi komponentlar aspektual semantikani yuzaga chiqaradi.

B. Komri ingliz tilidagi aspektual tizimni tahlil qilar ekan, aspektning asosiy vazifasi "harakatning ichki vaqt strukturasi ko'rsatish" ekanligini ta'kidlaydi.⁶

Demak, o'zbek tilida aspektuallik asosan analitik shakllar orqali ifodalansa, ingliz tilida grammatik zamon, frazali fe'llar va kontekstual vositalar muhim rol o'ynaydi. Har ikki til tizimida ham aspektual semantika harakatning ichki rivoj bosqichlarini konseptuallashtirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli aspektuallik faqat grammatik kategoriya emas, balki inson tafakkurining vaqt va jarayonni idrok etish modeli bilan bog'liq murakkab funksional-semantik hodisa sifatida talqin qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirsanov G'.Q. Diskurs tarkibida aspektual va temporallik mazman ifodasi. Navruz. Toshkent, 2018. B. 114 – 118
2. Fillmore Ch. J. *Frame Semantics and the Nature of Language* // *Annals of the New York Academy of Sciences*. Vol. 280: *Origins and Evolution of Language and Speech*. – New York: New York Academy of Sciences, 1976. – P. 20–32.
3. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва–Ленинград: Издательство Академии наук, 1956. – 569 с. – С. 246–258.

⁵ Бўронов Б. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий типологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 312 б. – Б. 178–186.

⁶ Comrie B. *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 142 p. – pp. 1–10.

4. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва: Наука, 1986. – 301 с. – С. 167–181.
5. Бўронов Б. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий типологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 312 б. – Б. 178–186.
6. Comrie B. Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 142 p. – pp. 1–10.